

Tótfalusi Kis Miklós naptárai (1694–1702)

A naptárkiadás hagyományai

Tótfalusi Kis Miklós hazai népművelő tevékenységéhez az előszavakon és üdvözlő verseken kívül a tőle kiadott naptárak toldalékrésze szolgáltat tanulságos adatokat. Az itt található számos szöveg-betoldás vagy változtatás, mely nyilvánvalóan a kiadótól ered, nem az előszavak röpiratszerű határozottságával kapcsolódik népművelői programjához, hanem ennek a programnak eddig ismeretlen háttérét világítja meg: ha nem is teljes egészében, de a lényegét tekintve megismerjük Tótfalusi nézeteit egyrészt a múltbeli, másrészt az egyidejű történelmi eseményekről. Sem a Mentségben, sem más írásában nem találunk olyan kézzel fogható megnyilatkozásokat, melyek egyes történelmi eseményekhez kapcsolódva egyúttal a krónikás állásfoglalását is tükröznék. Kis Miklós nemcsak az ország kulturális elmaradottságát s ennek orvoslását tartotta szem előtt, hanem aggodalommal töltötte el a két nagyhatalom között, majd a német uralom alatt küszködő Erdély jövője s eme küzdelmeket leginkább megszenvedő köznép sorsa is. E részvét s aggodalom állandóan ott bujkál a 90-es évek derekától kiadott naptárak krónikájában, prognosztikon-előszavaikban és kommentáiraiban, s időnként kemény önbírálatáért erősödve csatlakozik a korabeli naplók és krónikák hangvételéhez – retorikai fordulataival együtt.

Mielőtt azonban részletesen bemutatnánk a Tótfalusi-naptárakat, érintenünk kell olyan kérdéseket is, mint a naptárak szerepe a kor művelődési viszonyaiban, a naptárszerkesztők és kiadók céljai, érdekei, a szerkesztés hagyományai és az erdélyi kalendáriumkiadás a XVII. században.

Herepei János említi *A XVII–XVIII. századi hazai könyvforgalom történetéhez*¹ című írásában, hogy Apácai és Tótfalusi panaszkodnak a hazai könyvforgalom csekélysége miatt, pedig sok adat igazolja, hogy a korhoz képest elég nagy volt a vásárlóközönség (A nemesi családi könyvtárak állománya stb.) Az elégedetlenségre mégis volt ok, mert nem a magyar nyelvű vagy a hazai szerzők munkái terjedtek, hanem a klasszikusok, a latin nyelvű művek, melyek az iskolázatlan néprétegek érdeklődéséből eleve kiestek. A világi témájú kiadványok közül csupán a kalendáriumoknak volt akkora népszerűsége, hogy a falusi, mezővárosi olvasóközönségtől kezdve a nemesi kúriák könyvtáráig mindenhova eljutottak. S hogy a naptárak milyen sokáig és folyamatosan megtartották népszerűségüket, mi sem bizonyítja jobban, mint Edvi Illés Pál javaslata 1824-ből:

„. . . a' Kalendárium még maga az az egyetlen egy könyv, melyet a' Magyar – ha semmi más szépnek olvasását se tudná megszeretni voltaképen, – minden időben fog vásárolni és olvasni . . . A' mi több vélekedésem szerint honni zsebkönyveinkhez is, hogy annival kapósabbak lennének, Kalendáriumot kellene ragasztani . . . 'S minthogy a' Magyaroknak Literatúrájára nézve, örvendetes és szomorú jövőndőkre egyaránt készen illik magát tartania: azért a' Kalendárium nem kicsiny rubrika Literatúránkban.”²

A naptárak rendeltetésüknél fogva nem léphettek föl komolyabb ismeretterjesztő igénnyel, s ennyiben igaza van Tótfalusinak, mikor a *Mentségben* sajnálkozva megjegyzi, hogy tudományos művek kiadása helyett kénytelen volt kalendáriumokkal foglalkozni. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a könyvkiadó haszontalan és méltatlan munkára pazarolta idejét, tehetségét: Tótfalusinak is, más

¹ HEREPEI János: *A XVII–XVIII. század hazai könyvforgalmának történetéhez* MKsz 1969/3.

² EDVI ILLÉS Pál: *Kalendárium' magyarázatja, és még valami a honni Kalendáriumokról*. 1824; TudGyűjt. 1829. V. 63–96.

kiadóknak is adtak lehetőséget arra, hogy nézeteiket kifejtsek, észrevételeiket hozzátegyék a kalendáriumok hagyományosan „kötelező” anyagához – s ezzel a lehetőséggel ki-ki a saját elgondolása szerint élt is. A naptárak nemcsak időjelzésre szolgáltak, hanem naplóként is: a hónapok között levő üres lapokra a tulajdonosok rendszerint följegyezték életük fontos és kevésbé fontos eseményeit. Ismerjük Cserei Mihály följegyzéseit az 1693-as Veresegyházi, az 1694-es és 95-ös Tótfalusi naptárakból, ez utóbbiban Cserei egy verses könyörgéssel kezdi az évet.³

A kalendáriumkiadásban Tótfalusinál is nagy szerepet játszik az üzleti érdek, hiszen a mostoha erdélyi körülmények között a nyomda jövedelme csekély volt, ezért családját s nyomdáját fenntartandó, bizonyos mértékig alkalmazkodott a kívánalmakhoz. Ugyanakkor a naptárkiadás összekapcsolódik népművelő tevékenységével is, mert e könyvecskék lehetővé tették, hogy szóljon az olvasóhoz, irányítsa szemléletét. Ahhoz, hogy felismerjük Tótfalusi betoldásait és szövegváltoztatásait a naptáraiban, röviden át kell tekintenünk a kalendáriumszerkesztés történetét és hagyományait, s az általános szerkesztési mód megismerése után meg kell vizsgálnunk az egyes kalendáriumok közti különbségeket a más-más nyomdákban származó naptárak összehasonlításával.

A kalendáriumok a következő részekből tevődnek össze:

1. Évfordulók jegyzéke
2. Planéták és jegyek magyarázata
3. Naptár
rigmusok, jó tanácsok a hónapokra alkalmazva
4. Asztrológiai rész
az évszakokról
a fogyatkozásokról
a háborúról és békéről
a betegségekről
a földi termésekről
5. Sokadalmak
mikor, melyik városban tartanak vásárt
6. Magyar krónika
7. Postajáratok
nem rendszeresen közlik a kiadók

A mi szempontunkból a rigmusok, az asztrológiai részhez fűzött előszavak, kommentárok, személyes hangú megjegyzések, valamint a krónikák a legfontosabbak, mert ezeket nem az asztrológus, hanem legtöbb esetben a kiadó állítja össze (vagy valakit megbíz a szerkesztéssel), s tetszése szerint

³Cserei Mihály verses könyörgésének szövege:

Az új Esztendő új szomorúsággal virradoz fel nékem,
Fiat voluntas Domini
Ez rossz hitván világ látván hogy mostohám,
Szempillantásonként mert újul nyavaljám
Kegyes szemeivel nem néz édes Atyám
Úgy láczik még a Fű szális kiált reám
Benned bízom ha meg ölszis bizony uram
Ha pokolba veczis ottis lesz oltalmam
Ne feledkezzél el végképpen hát rollam
Jól tudod egyedül magam reád hadtam
Deríts fel már egyszer (?) örömmnek napját
Sérelmes lelkemnek enyhítsd (?) titkos búját
Szabadításodnak ragyogtasd sugarát

.....

A szöveg még folytatódik tovább, de a kézírás olvashatatlan a megrongálódott filmről készült fényképmásolaton.

követheti a hagyományokat, vagy változtathat a rigmusok és a krónika szövegén. Ez a magyarázata annak, hogy nincs két teljesen egyforma példány az ugyanazon évben különböző helyen kiadott kalendáriumok között, és az ugyanazon nyomdából származó naptárak is évről évre különböznek: a kiadó elfoglaltságától, tehetségétől és szándékától függ, hogy milyen újabb elemekkel gazdagítja a naptárt.

A naptárak Európa-szerte Regiomontanus 1474-es kalendáriuma alapján készültek, s idővel ebből fejlesztették ki az egyes nemzetek a nekik megfelelő típusokat.⁴

A XVII. században három naptártípus uralkodott Közép-Európában:

1. A krakkói asztrológusok szerkesztette naptárak a század első évtizedeiben (Alexander Mileus, Sdakowski és mások munkái).

2. Frölich Dávid híres készmárki matematikus naptárjai huszonhat éven keresztül jelentek meg Boroszlóban és Nürnbergben, s innen terjedtek részben közvetlenül, részben utánnymotok útján a Szepességben és az erdélyi szász városokban. A XV. században virágzó „Calendárium historicum”-ok hagyományait ápolják tovább.

3. Frölich Dávid halála után Neubarth Christoph sziléziai származású asztrológus és fia, János árasztják el a szepességi és erdélyi szász városokat kalendáriumokkal (1651–1711). Kiadványaik tartalmában és kiállításban alig különböznek Frölich naptáraitól, népszerűségük is egyforma; a lőcsei Brewer-nyomda által kiadott Frölich- és Neubarth-kalendáriumok másfél századon keresztül nagy közkedveltségnek örvendenek. A kalendáriumokat általában latinul, lengyelül és németül írták, s a magyar kiadók ezekből fordították (vagy fordították) magyarra. A fordító nevét a legritkább esetben közlik csupán (összesen négy fordítóról van tudomásunk).⁵ A fordítás mellett szól többek között az is, hogy az 1693-as, Veresegyházi Istvántól kiadott kolozsvári naptárba véletlenül belekötötték egy német nyelvű kalendárium utolsó lapját.⁶ Ezen éppen a XVII. század második felének néhány jelentősebb eseménye olvasható, ugyanazok, melyek rendszerint a magyar naptárakban is szerepelnek. A magyar szövegeken – főleg a lőcsei naptárakén – gyakran látszik, hogy egy-egy szókapcsolat vagy mondat a német fogalmazás tükörfordítása. A lőcsei naptárakban garmadával találunk ilyen németes fordulatokat, a kolozsváriakra kevésbé jellemző a teljesen szó szerinti átültetés. Ez a kiadó nyelvtudásán, műveltségén és igényességén múlott.

A kalendáriumok toldalékrésze (e kifejezést gyűjtőnévként alkalmazzuk a rigmusok, krónikák és egyéb szövegbetoldások megnevezésére) minden valószínűség szerint „vándorolt” egyik kiadótól a másikig, egyik évről a másikra, s anyagát – főleg a rigmusokat és krónikákat – különféle forrásokból szedgették össze. Az első krónika az 1613-as debreceni naptárban található, s ettől kezdve szerepel minden magyar nyelvű kiadványban.

Forrásaik: Székely István *Világkrónikája* és Heltai Gáspár *Magyar Krónikája*: Az eredeti művek és a naptárkrónikák adatai között gyakori eltérések, hibás évszámok azt mutatják, hogy többszörös közvetítéssel jutottak el a kiadóhoz ezek az anyagok. Székely István és Heltai Gáspár munkái 1557-ig, illetve 1526-ig írják le a történelmi eseményeket; a következő másfélszáz évre vonatkozó adatokat a kiadó valószínűleg az egyes városokban meglévő feljegyzésekből vagy évkönyvekből válogatja ki. (Hogy ezenkívül még milyen forrás állt rendelkezésükre, eddig még nem sikerült felkutatnunk, de annyi

⁴ A kalendáriumokról részletesen ír KOVÁCS Imre: Régi magyar kalendáriumok 1711-ig című tanulmányában (Debrecen é. n.). A dolgozat főleg a naptárszerkesztés forrásairól, hagyományairól beszél – a kiadók munkájáról kevés szó esik.

⁵ KOVÁCS Imre: i. m. A naptárfordítók: Egyeduti Gergely (bécsi naptár), Pécsi Lukács (nagyszombati naptár), Telegdi János (nagyszombati naptár) és Serédi János eperjesi iskolamester, akinek a kalendáriuma nem maradt fenn, de Medgyesi Pálhoz írott leveléből tud róla Kovács Imre.

⁶ Az 1693-as kolozsvári naptárba véletlenül belekötött német kalendáriumról származó lapon ez a szöveg olvasható:

„1670. Ist von Ihr Kais: und Königl. Maiest. Herr General Feld = Marsch. Leut. Sporck mit einer . . . Armee in Ober = Ungarn geschich worden . . . all (?) man die vornehmsten Festungen und Stadte . . . mit einem Kaiserlichen Presidio beseset.” (A szöveg nehezen olvasható, a betűk kopottak)

Érdemes egybevetni ezt a közlést Tótfalusi 1697-es kalendáriumával: „1670. A Német Császár mezei Fő Generállya nagy haddal küldetik Magyar Országba: kitől az erős helyekbe és városokba Presidium szállittatik.”

bizonyos, hogy a korábbi naptárkiadásokat felhasználták.) Nagyobb szabadsága volt a krónika szerkesztőjének az egyidejű történelmi események feljegyzésében, melynek szemtanúja volt, mert itt egy-egy mondattal jelezhetette a saját nézetét is. Egyéni munka volt még a szerkesztés során a válogatás is: a kiadó gondolkodásán múlott, hogy milyen eseményeket tart fontosnak és milyeneket hagy ki a krónikából. Ezzel viszont már befolyásolta az olvasók érdeklődését és irányította történelmi ismereteit, mivel a krónikák a válogatás és átfogalmazás után már adott szemléletű anyagot közvetítettek. Ez az irányítás azonban a kiadók nagy többségénél nem volt tudatos vagy csak kis mértékben, mert az egyes naptárkrónikák összevetésekor az derült ki, hogy a lőcsei Brewer-nyomda különböző időben (1696, 1699, 1700, 1715) és különböző nyelven (magyar, német, cseh) kiadott naptárai lényegében azonos krónikát tartalmaznak, míg Tótfalusi krónikái a kolozsvári hagyományokat követve s azokat még továbbfejlesztve a századvég eseményeit, a török–Habsburg harcokat s az ellenreformáció erősödését Brewertől eltérően írják le. Egyes sorai pedig, melyek a török elleni harcokról szólnak, a Hollandiából Erdélybe küldött leveleinek hangjára emlékeztetnek.⁷

A Brewer- és a Tótfalusi-nyomda naptárainak összevetése alapján megállapíthatjuk, hogy Tótfalusi is a fenti előzmények és hagyományok szerint adta ki kalendáriumait: ezt bizonyítják a szerkezeti részekben és bizonyos mértékig a tartalomban található egyezések. Ezek a közös vonások kötelező érvényűek, mert csak az asztrológustól adott tények (nem tekintve értéküket) kerülhettek a naptárba, s a toldalékot sem szokták teljes egészében önállóan, a hagyományos anyagtól függetlenül szerkeszteni. Az azonban már a könyvkiadó szabadságához tartozott, hogy milyen „burkolatban” adja ki ezeket a naptárakat, s itt nem a könyv külső formáját kell érteni, hanem a szöveget, a nyelvezetet, a szépen megfogalmazott tanácsokat és rigmusokat s a krónikákat. Tótfalusi kalendáriumai ezekben a járulékos elemekben különböznek a többtől. Jellemző Kis Miklósról, hogy az esztétikumot még az ilyen „igénytelen” kiadványoknál is szem előtt tartja a nyelvi, stilisztikai megformálástól kezdve a naptár címdaláig mindent.

Tótfalusi 1694-től 1702-ig folyamatosan nyomtatott kalendáriumokat, melyekből minden évről egy-két példány fennmaradt. Így összesen kilenc Tótfalusi-kalendáriumot ismerünk. Szabó Károly az 1697-es és az 1701-es kalendáriumot nem vette föl az RMK-ba, bizonyára később kerülhettek mostani helyükre. Az 1697-es naptárról maga Tótfalusi írja a *Mentségben*, hogy „tavaly a kalendáriumba valami verseket töttem, melyek az etikát komprehendálták rövideden”. Két példány maradt fenn belőle, az egyiket az Erd. Múz. gyűjteményében, a Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtárban őrzik, a másik a sárospataki kollégium könyvtárában található (s ennek mikrofilmről készült másolata az OSZK-ban). A hónapokhoz fűzött leveken Cserei Mihály egykorú följegyzéseit olvashatjuk. A *Regula Vitae* című etikai verszetet egyik változatát Varga Imre szóbeli közléséből és kézirat tanulmányából ismerjük, mely csak nagyon jelentéktelen különbségeket mutat az 1697-es naptárban levő szövegtől. Felmerült Tótfalusi szerzőségének kérdése is, de ezt azért nem lehet határozottan eldönteni, mert abból, hogy „verseket töttem” – nem derül ki, hogy maga szerezte, vagy más forrásból válogatta, s alakította át őket. Mivel kalendáriumról van szó, ez utóbbi megoldás képzelhető el. Az 1701-es kalendáriumról a szakirodalomban eddig még sehol nem találtunk említést. Az MTA Könyvtárában őrzik a többi korabeli naptárral együtt.⁸ Legfőbb érdekessége a „kedves olvasónak” szóló bevezető az asztrológiai rész előtt. Ehhez hasonló, tudatosan előszónak szánt betoldással nem találkoztunk a XVI–XVII. századból s a XVIII. század elejéről származó naptárak átvizsgálása során. Mindegyikben vannak útbaigazítások, pársoros figyelmeztetések, ezért külön előszót nem szoktak írni a szerkesztők. Tótfalusi mégis három oldalnyi könyörgésben prédikátori hangon elmélkedik az elmúlt bajokról és az eljövendő jobb napokról – ez utóbbiakat az új „seculum”-tól remélvén:

⁷Tótfalusi Teleki Mihályhoz és Tofeus Mihályhoz küldött leveléből és a *Mentség*ből tudjuk, hogy mit remélt a török iga megszűnte után: „... már az isten a keresztyéneket annyira segéltette, hogy Erdélyről is elvették már a pogányok igáját...” (*Mentség*) A kalendáriumokra is jellemző, hogy Kis Miklós a kereszténység közös győzelmének tekinti a török kiűzését Közép-Európából, nem pedig egyedül a császár érdemének.

⁸MTA Könyvtára Ráth 469: Uj és O Kalendárium Christus Urunk születése után való 1701 Esztendőre Melly Magyar országra, Erdélyre és egyéb Tartományokra –is alkalmaztatott Neubart János Astrologus által. (Kolozsvár, M. Tótfalusi Kis Miklós)

„Méltó dolog azért buzgóságos imádságokkal ő felségét arra kérned, hogy az ő népéhez ne annyira ítéletit, mint kegyelmességit mutogassa. Az el-töltött seculumban elég nyomorúságoknak tengeréből evezkélénk-ki, és már ideje volna, hogy az új seculumban újabb jobb napokat virrasztana reánk.”⁹

Ez az előszó is arról tanúskodik, hogy Kis Miklós mennyire nem mechanikusan végezte a naptár-szerkesztés munkáját, szinte minden évben van valami jellemzően Kis Miklós-i megnyilatkozás a naptáraiban (még ha csak néhány mondatnyi is).

Allásfoglalás és a történelmi események értékelése a naptárkrónikákban és a toldalékszövegekben

A kolozsvári és a lőcsei naptárak toldalékrészében lényeges különbségeket figyelhetünk meg: a kolozsvári református kiadók igyekeznek a saját nézeteik, szempontjaik alapján válogatni és újra-fogalmazni a krónikákba kerülő eseményeket. A kolozsváriak általában Lőcsétől és Kassától veszik a naptárakat, s ezeket alakítják át a saját ízlésüknek megfelelően – amit néha a naptár címlapján is közölnek:

1677-ben Veresegyházi Szentyel Mihály így fordul az olvasóhoz:

„Ez nyomtatás az Lőcsei és Cassai nyomtatásoknál helyesb és sokkal bővebb, olvasd-meg s úgy talárod.”

Némethi Mihály ugyancsak megemlíti a forrást az 1687-es naptárban:

„És mostan újonnan nyomtatott a LŐCSEI nyomtatás szerint KOLOZSVÁRATT . . .”

A kolozsvári naptárak tehát legtöbb esetben nem közvetlen fordítások, hanem a lőcsei magyar kiadványokat használják föl a szerkesztők. Ezért, ha eltérés van egy-egy jelentősebb történelmi esemény megfogalmazásában, láthatjuk, hogy az tudatosan került oda, mintegy a lőcsei szöveget helyesbítendő. A század utolsó másfél évtizedében kiadott naptárakban egyre inkább szembezőkő lesz a különbség; ezt meghatározza az a tény is, hogy a felvidéki városok – mint Lőcse – teljesen a császáriak fennhatósága alá kerültek, s a nyomdák sem adhattak ki olyan írásokat, melyek a megszállók ellen irányultak volna. Ezzel szemben Kolozsvár lényegesen szabadabb volt, s ha nyíltan nem is fejeződik ki a németellenesség, a krónikákban ott bujkál ez a hangulat. Tótfalusi Kis Miklós naptárjai a kolozsvári hagyományokat fejlesztik tovább; általában ő is ugyanazon elvek alapján állítja össze krónikáit, mint elődei. A magyar történelmi események a honfoglalástól kezdődően sokkal nagyobb helyet kapnak Kis Miklós naptáraiban, mint a lőcseiekben. Az Árpád-házi királyokat kivétel nélkül felsorolja, míg a lőcsei magyar, cseh és német kalendáriumok csak néhány nevet hoznak fel. Ebben a válogatásban mindegyik kiadó a saját olvasóközönsége ízlését tartotta szem előtt. A kolozsvári naptárakban – Kis Miklóséiban is – évről évre megtaláljuk a reformáció kezdetének dátumát s rövid magyarázatát:

„1517. Luther Márton a Pápa indulgentiái ellen támad Wittenbergában, mellyeket Téczélius Barát Németországban széjjel hordozván, pénzen adogatott: honnan a religio változása lészen.” Ezt a dátumot a lőcsei kiadók nem veszik föl a krónikáikba. Csupán az 1640-es Frölich-naptárban szerepel, de később következetesen kihagyják a felsorolásból. Különös, hogy az evangélikus Brewer-nyomda kalendáriumai nem emlékeznek meg erről a fontos eseményről – bár magyarázattal szolgálhat az, hogy a századvégi politikai helyzetet is inkább a Habsburg-megszálláshoz alkalmazkodó szemlélettel tükrözik. Ha igazságosak akarunk lenni, nemcsak a külső kényszerítő körülményeknek tulajdoníthatjuk ezt a meghódolást, hanem annak a belső mozgatóerőnek is, mely eldönti, hogy vállal, vagy nem vállal egy magatartást. A jelen történelme felé közeledve egyre határozottabb különbségeket lehet észrevenni a kolozsvári kiadók, Tótfalusi és Brewer szemléletmódja, stílusa között. Az ellenreformáció terjedéséről így értesítik az olvasót:

Kolozsvár (Tótfalusi)

1672, 73, 74. Magyarországon a Reform. üldöztetvén, Templomaik elvétetnek.

Lőcse (Brewer Sámuel)

1672, 73. Magyarországon a Templomok a Katolikusoknak adattatnak.

⁹ Kalendárium 1701; Ráth 469, B₆a – B₇a

Nyilvánvaló szemléletbeli különbség van az „elvétnak” és az „adattatnak” között. A korabeli hivatalos megfogalmazás természetesen az utóbbit igazolja, de a kolozsváriak következetesen eltértek ettől, s a reformátusok nézőpontjából jegyezték föl a történeteket. Az 1671-es és 74-es pozsonyi rendkívüli törvényszéken gályarabságra, börtönre és száműzésre ítélt protestáns lelkészekről és iskolamesterekről minden kolozsvári naptár megemlékezik. Mellettük rendszeresen megtaláljuk a német katonaság Erdélyben és a felvidéken véghezvitt pusztításairól szóló tudósításokat is:

„1673. Minden lövő szerszám és munitio Eperjesről Bártfára és Szebenből Kassára vitetik. Az Eperjesi bástyák a város kőfaláig rontatnak el, de Nagy-Bányán földig rontatnak.”

„1676. Erdélyre mordály égetők botsáttatnak, kik mind falukon s városokon sok égetést tesznek: ez időben Segesvárnak is jobb része megég.” (Tótfalusi naptárai)

A lőcsei kalendáriumokból hiányoznak a gályarabokról és a német katonaság pusztításairól szóló tudósítások, csupán a „mordály égetőkről” találunk az 1699-es naptárban egy homályos utalást: „1676. Sok helyen Városokban és falukban a tűz miatt nagy károk esnek”. (Brewer Sámuel naptárai)

A krónikák legnagyobb részletességgel a század utolsó évtizedeinek török elleni harcairól írnak, de az egymással lényeges összefüggésben levő tényekről többnyire csak mozaikszerű, töredékes följegyzéseket olvashatunk, s a krónikaszerkesztő lehetséges állásfoglalása is nehezebben tűnik elő a sorok mögül. Ennek részben az az oka, hogy az adott korban élő ember számára nem úgy érzékelhető a történelem, mint hosszabb idő távlatából: a kor cselekvő vagy szenvedő alanyának gyakran másképp mutatkoznak meg az összefüggések, szorosan kapcsolódnak egyéni érdekeihez, személyes létéhez. Ezenkívül még azt is számításba kell vennünk, hogy e krónikák kalendáriumok számára készültek, s nem történetírók állították össze őket. Az események kiválogatását tehát nem tudós szempontok határozták meg, hanem a közönség érdeklődése, mely bizonyos életszerűséget is kívánt a krónikáktól. Tótfalusi naptáiraiban is megfigyelhető a különböző fontosságú tények keveredése:

„1691. A Sásák Erdélyben megint sok károkat tesznek a Vetésekben.

Ismét: Lippa megint a kereszty. kezébe esik.”

Még több ízben találunk följegyzést a krónikákban a természeti csapásokról: sásák és egerek pusztításairól, jégverésről, üstökös csillag megjelenéséről Bádeni Lajos hadjáratai közé ékelve. Ez a mindennapi élet eseményeivel kevert történelem elevebbé képet tár az olvasó elé, mint a korábbi századok krónikája. Mind a lőcsei, mind a kolozsvári naptárakra jellemző ez a sajátosság, de a leírás módjában, stílusában lényeges minőségi különbségek vannak. A kolozsvári naptárak – főleg Kis Miklósi – sokkal tartózkodóbb hangnemben beszélnek a császár, az osztrák hercegek és generálisok viselt dolgairól, mint a lőcseiek. Nem halmozzák el őket címek és rangok garmadájjával, sőt, nem is nagyságózzák egyiket sem, mint ahogy a Brewer-naptárakban olvasható. Tótfalusi fogalmazásában figyelemmel kísérhetjük az egyszerűség tudatos elvét: műveltsége, öntudata szilárdabb tartást adott neki annál, hogysem ezeket a szokásokat kövesse. Az alábbi példák szemléltetik a különbséget a két stílus között:

Tótfalusi Kis Miklós

1688. General Caraffa Lippát ostrommal megveszi.

1689. Nagy-Szeben várát a keresztyének éhséggel megveszik a töröktől.

Brewer Sámuel

1688. Az Méltóságos Generális Gróf Caraffa Uram Ő Nagysága Lippa városát ostrommal megvette . . .

1689. A Felső Római Császár hatalma alá jutott Sziget.

A Habsburg–török harcokról szóló leírások méltán foglalnak el nagy helyet a krónikákban. A hanyatló török birodalom egyre kevésbé tudja tartani a közép-európai hódításait. Eje már arra sem elég, hogy az erdélyi fejedelemséget támogassa a protestantizmust és rendi kiváltságokat egyaránt fenyegető Habsburg-abszolútizmussal szemben. Erdély ekkorra már teljesen elveszti régi szerepét, külső és belső okok miatt nem védheti meg függetlenségét, így nem marad más hátra, minthogy két rossz közül válasszon, amit Teleki Mihály kancellár meg is tett a rendek nevében. Ezt a „választást” az erdélyiek nagy része tragikusan éli át: látják azokat a veszélyeket, melyek az országot fenyegetik, akár

az egyik, akár a másik hatalomhoz kényszerülnek csatlakozni. Az 1685. okt. 28-i gyulafehérvári országgyűlésen elhangzik czegei Vass György szavazata a csatlakozás ügyében, mely egyúttal nagyon jól tükrözi azokat a kételyeket és vívódásokat, amilyeneket rajta kívül még nagyon sokan átéltek azokban az időkben:

„... ez dologban inkább láttatik én tőlem állani szegény hazánknak siralmas végső pusztulása, mintsem maradása, úgy annyira, hogy elől tűz, hátul víz, ha az felséges mindenható isten, az ki ekkédiglen csudálatosképpen gondot viselt reánk, nem könyörül rajtunk, mert bizony dolog, keresztyénnel konfoederálni s megegyezni s pogányokra támadni szép dolog, s jó is volna, csak szegény országunknak nagyobb igája, teherviselése ne következne belőle, mert úgy látom, bár ne menjünk idegen példákra, példák ezen alkalmatosságra az mi magyar eleink s atyáink, legközelebb példa erre Várad, miképpen vesze el a német segítség miá, melyet nagyságtok, kegyelmetek nálamnál jobban tud.”¹⁰

Tótfalusi Kis Miklósnak is nehéz volt a két hatalom közti vergődést átélni, de ő nem a politikai életben tevékenykedő ember szemével nézte az ország jelenét és jövőjét, mint Vass György, hanem Amszterdam óta egyre határozottabbá váló elveihez hűen a népművelő reménységével. Míg Vass György nyíltan kimondja, hogy hiába szűnt meg a török iga, a némettől sem várhatunk semmi jót, csak rosszabbra ne forduljon az ország sorsa! – addig Kis Miklós a Habsburg-hatalom *kereszténységére* hivatkozik és az ő „keresztényi” megértésüktől reméli a nemzet előrehaladását – mint ezt a Mentség Előljáró beszédében is hangoztatta:

„... mihelyt megértém, hogy már isten a keresztyéneket annyira segéllette, hogy Erdélyről is elvették már a pogányok igáját, odahagyván én a zsíros koncot, jó reménység alatt hazajövék: – mondok – ezután a keresztyénnel lévén kommerciumunk, többet remélhetünk mind a jó mesterségnek floreálások felől, mint pedig (a több keresztyéneknél példájokra)* *nemzetünknek excolláltása felől.*”¹¹ Ugyanez a gondolat rejlik az 1698-as Tótfalusi-naptár toldalékában található „Békességről és hadról” című fejezetben, melyről a *szöveg tartalma és stílusa, valamint a már fentebb ismertetett kalendárium-szerkesztési elvek és szokások alapján megállapíthatjuk, hogy Kis Miklós írta:*

„A’ bizony dolog, hogy méltán kívánhatjuk a Keresztyének előmenetelit, mert hisszük, hogy a keresztyén a keresztyénnel keresztyénül bánik, és minél nagyobb előmeneteli adatik Istentől, tudván kitől és miért adatik az, annál irtalmasabban viseltetik azokhoz, a kik önként vetették alá magokat: továbbá tudjuk azt is, hogy a Keresztyén Méltóságok magok előtt szokták tartani ezt: Boni Pastoris est tondere pecus, non deglubere. Az-az: A jó pásztorhoz illik a nyáját megnyírni, nem megmellyeszteni; a Pogány pedig tudjuk, miként tsak mi kitsiny ellene való vétségünkért-is a megsirathatatlan rabságra szokott volt bennünket hordani, és hazánkat lakosítól üresíteni.”

Mennyi jóhiszeműséggel jósolta meg Kis Miklós a XVIII. századot, Mária Terézia politikájának egyik alapelvét: nem az volt a célja, hogy egyszerre fossza ki az országot, mint a tudatlan, elmaradott társadalmi rendszerben élő török, hanem az, hogy éljen belőle! A Tótfalusitól idézett közmondás a Mária Terézia hangoztatása alapján hírhedtté vált mondatot juttatja eszünkbe: Etenni kell a juhok, ha nyírni és fejni akarjuk. E XVIII. századnak előlegezett gondolathoz csatlakozik egy másik prognosztikon-bevezető is az 1694-es Tótfalusi-naptárból, melyben a korai felvilágosodás szellemét, szóhasználatát ismerhetjük föl:

„... kívánatos és bötsös jó legyen e földön a tsendes Békesség. Ennek megszerzésére és megtartására a Háborúságnak pengitávoztatására igen megkívántatik a *józan okosság és szelidség, vagy békességes türés.*”

Ez a reménykedő hang és a „józan okosságra” buzdítás az előzők ésszerűségéhez, értelem- és tudománytisztetéhez s ezzel együtt a XVII. század végének racionális filozófiájához kapcsolódik. Tótfalusi felvilágosult, polgári gondolkodásából következik az is, hogy bár világosan látja a „megnyírásra” készített nyáj lehetőségeit, de abban bízik, hogy ezt a műveletet jó pásztor fogja elvégezni. Ez az előlegezett bizalom csak annyira volt naiv, amennyire Bethlen Miklós buzdítása (Erdélyből kis Hollandiát csinálunk...), Kis Miklós amszterdami lelkesedése és a hazai művelődés fellendítésére

¹⁰ Czegei Vass György és Vass László naplói MHHS 35. Bp. 1896. 48.

¹¹ M. Tótfalusi Kis Miklós: Maga Mentsége... Kiad. BÀN Imre, bev. KLANICZAY Tibor. Bp. 1952. 29. *(Kiemelés tőlem. – D. Á.)

készített tervei azok voltak: csak éppen nem Tótfalusi gondolkodásának „naivitásából”, hanem mert a valóság, a XVII. század végének erdélyi társadalmá annyira messze volt ezektől az egyébként nagyon időszerű elgondolásoktól és tervektől, hogy azok hatástalanul vesztek bele abba a közönybe és kisszerű ellenségeskedésbe, melyről Kis Miklós még a *Mentség* írásakor sem gondolta, mennyi értéket képes elpusztítani . . .

Tótfalusi minden évben írt a naptárakba néhány sornyi bevezetőt a háborúról és békéről szóló asztrológiai részhez, melyek nagyon értékes kiegészítéseket adnak egyéniségéről alkotott képünkhöz, mert sem a leveleiben, sem a *Mentség*ben nem kerül ennyire előtérbe a háború és az azt előidéző emberi gyarlóság kérdése. Hogy Tótfalusi nyáj-hasonlatánál maradjunk, ő nemcsak azt látja világosan, hogy a jelenből ítélve milyen jövőre számíthatunk, hanem saját bűneinket, a vizályt, széthúzást is, melyek miatt vállalunk kell (mert más választás nincs) a büntetést: azt, hogy „juhokká”, „nyájjá” változzunk, mellyel a „pásztor” azt tehet, amit akar. Ha egymás mellé rakjuk ezeket az írásokat, nagyon jól megmutatkozik Tótfalusi egyéniségének az a vonása, mely összekapcsolja őt Szalárdi Jánossal, Czegei Vass Györggyel, Bethlen Miklóssal és másokkal a kortársak közül: a puritanizmus hatása, mely a coccejanizmus szellemi, teológiai iránya mellett vallásosságának érzelmi oldalát alkotja s egyben történelemszemléletét is meghatározza. E szövegekben nagyrészt ugyanazokat a gondolatokat találjuk meg, mint jóval korábban Szalárdi János *Síralmas krónikájában* vagy a század végén Vass György naplójában s Bethlen Miklós XVIII. század elején keletkezett önéletírásában: az önbírálatot, a belső vizálykodások miatt érzett keserűséget, a bűneinkért való bűnhődést, mely még mindig nem elég arra, hogy tanuljunk belőle: „. . . sőt, úgy tapasztaljuk, hogy minél inkább ver Isten bennünket, annál jobban megkeményíti nyakát e veszett nép”.^{1 2}

Ez a kálvinista-bibliás szemlélet nemcsak Szalárdi János, Bethlen Miklós és Vass György írásaira jellemző: a XVII. század második felében általánosan uralkodóvá válik a református nemesség és értelmiség körében. Tótfalusi nyomdász-elődje, Veresegyházi István is hasonló szellemű kommentárokat írt a naptáiraiba, de az ő kifakadásai nem voltak olyan erősek és célzatosak, mint Kis Miklósei. Tótfalusi mondatainak szigorúsága s a bennük tükröződő érzelem ereje valóban Bethlen Miklóshoz vagy Szalárdihoz mérhető. Különösen az 1698-as és 1702-es kalendárium szövegeiben ismerhetünk rá erre az önostorozó magatartásra, mely egyúttal a *Mentség* vádoló szavait is felidézi, hiszen Kis Miklós személyes drámája ebben az országos széthúzásban, egymás elleni gyűlölködésben játszódik le. Tótfalusi azonban nemcsak az önbírálatig jut el: az emberek – a „keresztyének” (többes szám I. személy!) – általános gyarlósága, képmutatása mellett azt is nagyon jól látja, hogy milyen komoly felelősséggel játszanak azok, akiknek a hatalom a kezükbe adatott, s korlátlan törekvésekkel egymásba ütköznek, aminek mindig a nép látja kárát. Az 1694-es kalendáriumban „A háborúról és békességről” elmélkedő sorai így fejezik ki ezt a gondolatot:

„De a Felső Méltóságoknak nem lévén a földön fellejebb való Bírások ellenkező feleik ellen, kényszerítetnek a hatalom ellen hatalommal kikelni; mely miatt gyakorta Országok és Nemzetségek romolnak.”

Bethlen Miklós *Önéletírásában* is felbukkan ugyanez az észrevétel, csak Bethlen nyíltabban, erősebb szavakkal mondja ki a bírálatot – amit Tótfalusi még nem tehetett meg egy 1694-es kalendáriumban:

„Veszessen el egy bolond tyrannus fejedelem egy országot, gázoljon össze mindent egy érdemetlen nagy pap, pápa, cardinál, érsek, száz s több hamis törvényt tegyen a bolond bíró; senki sem perli meg, mert az uraságnak nincs remeke, céhmestere, hanem csak az Isten”.^{1 3}

Mindkét szöveg az Ószövetség egyik mondatának a parafrázisa – Bethlen hivatkozik is rá: *Prédikátor Könyve* 5:8 és 12 –, mely azt mutatja, hogy a Biblia ismerete mennyire elevenen kapcsolódott össze a valóságban lezajló események megítélésével és értékelésével mind Tótrálsinál, mind Bethlennél. Nem véletlen, hogy mindketten Salamon király szavait idézve fejezik ki véleményüket a hatalomról és a hatalom birtokosairól: személyes tapasztalataik alapján döbbsenek rá erre az ószövetségi igazságra. Közvetlen környezetük – az 1680-as és 90-es évek erdélyi társadalmá – különösen sok példát szolgáltatott a hatalmaskodásra, önkényeskedésre, ami a belső egység teljes fölbomlását eredményezte.

^{1 2} Kalendárium 1698. RMK I. 1525, C₂ b – C₃ b

^{1 3} Bethlen Miklós *Önéletírása*. Magyar Századok, Bp. 1955. I. 44.

Ebből a történelmi háttérből következnek, hogy Tótfalusi prognosztikon-bevezetőinek hangja sok rokon vonást mutat a XVII. század második felében keletkezett naplók és emlékiratok szemléletével. Ugyanazt a valóságot bírálják – egyéniségüknek megfelelő intenzitással és átéléssel. Tótfalusi kalendáriumok toldalékszövegeit nagyjából egyidőben írta – az 1690-es évek derekán – ezért a fölismerhető ezekben az írásokban; s nem szabad megfélemednünk arról a tényről sem, hogy a *Mentséget* végső elkészítésében írta, amikor már mindegy volt, hogy mi történik, ha kimondja az igazságot s konkrét személyeket, jogtalanságokat bírál.

Az azonban már sokat elárul Tótfalusirol, hogy egyedül az ő naptáraiban találunk ilyen tudatos és rendszeres megnyilatkozásokat. A „kalendárium-műfaj” összes lehetőségét felhasználva ugyanazzal a céllal igyekezett hatni az olvasókra, mint a nyomdájából kikerülő művekhez írott előszavaiban, de itt inkább magatartása domborodik ki, nem annyira népművelői elvei. Az előszavak egy részét és a kalendáriumok toldalékszövegeit nagyjából egyidőben írta – az 1690-es évek derekán – ezért a belőlük kisugárzó mondanivaló is azonos. S ahogy a megnyilatkozás célja ugyanaz volt mindkét területen, az „eredmény” is ebből adódott: „Az én életem szüntelen való halál, midőn lelkemnek szüntelen való fájdalmával a véghetetlen injuriák alatt eszem kenyeremet, és a szám nélkül való meggyőzhetetlen akadályok célomtól felette igen messze vetnek.”¹⁴

F ü g g e l é k

Részletek Tótfalusi Kis Miklós Kalendáriumaiból: a háborúról és békéről szóló jövendölésekhez fűzött kommentárok

Az 1695-ös naptárban:

„Kétség nélkül Isten, mint igaz ítélő Bíró, tartóztattya azt a régen kivántt jót az emberektől, látván, hogy az ő ostoni alatt egy tsepnire sem tudnak meghunyászkodni, hanem tsak egyaránt buborékolnak az utálatos bűnökben: a honnét léssen az, hogy ha néha ő Felsége Atyai könyörületességéből mintegy hajlandó volna is arra, hogy rólunk ostonát elfordítaná, de megint felingereltetvén újabb újabb bűnökkel, az Égi Jegyeknek jót jelentések ellen-is felhúzza kezét a tsapásra.”

Az 1696-os naptárban:

„Sokat hallottunk már mind novellákból, mind élő hírhordozóktól az hadakozásról: vajha már egyszer valóságos hírt hallhatna fülünk a nemes Békességről is! Én erről is örömet igaz jövendő mondó volnék, ha az emberek is oly örömet hajlandók volnának az ő bűneiknek leghagyására, amelyek minden kétség nélkül okozzák az Isten ostonának illy sokáig rajtunk fenn tartását.”

Az 1697-es naptárban:

„. . . Mert azzal tsak azt akarta Isten mutatni, hogy ő felsége kész volna, s a természet sem ellenkeznék, hogy a békességet szállítanák; de az agyafúrt emberek vakmerőségek és közönségesen-is a föld lakosinak irtóztató bűneik még az Istennek azt a jóakarattját és Természetnek-is hajlandóságát megállítják és azt tselekszik, hogy mi lelkünk szakadtába várjuk a szabadulást; de nintsen: reméljük az áldott Békességet; de imé a megemészto háborúság alatt kell keservesen nyögnünk, nem látván végét a sok gonosznak.”

Az 1698-as naptárban:

„Tudom itt sokaknak elméjeket és természeteket, hogy mihelyt új kalendáriumra kapnak, mindjárt azt vizsgálják, hogy mond-e Békességet. De KALENDÁRIOM nélkül is könnyű arról prognosztikálni, hogy még híjjába várjuk azt a jót, mert elnézzük minden rendnek megveszettségét, és alig emlékezünk, hogy

¹⁴ Mentség 146.

valaha ennyire eláradott volna köztünk minden gonoszság, sőt, úgy tapasztaljuk, hogy minél inkább vér Isten bennünket, annál inkább megkeményíti nyakát e veszett nép. Mellyre nézve méltán tartja fenn, sőt neveli Isten mindenféle ostorait, mellyeket naponta kóstoltat velünk, nyomorult hazánkon: melly a két hatalmasság között úgy tétetet, mint a pöröly és az ülő között.”

Az 1699-es naptárból:

„Jóllehet a Békességnek és Háborúságnak osztogatása s igazgatása Istenen áll főképpen, de a világi embereknek avagy megáldattásokra, avagy megostoroztatásokra megengedi ő felsége gyakorta, hogy az embereknek akaratjokra, ő felsége tsuda igazgatásából hagyattassék azok felől dispositio.”

Az 1701-es naptárban:

„Nehéz dolog az Aspectusokból úgy megjövendölni a következő eseteket, hogy mindenkor szörin bétellyesedjenek úgy, a' mint megjövendöltettek. Mert az Isten-is néha avagy el-mulatja, avagy el-halasztja bizonyos okokért az ő jövendölésképen való fenyegetődzésinek bétellyesítését. (:A' mint a' Jónás Prof. példájában láthatjuk; a' ki mintegy neheztelli vala, hogy az ő prédikálása szerint való Isten fenyegetése bé nem tellyesedik Ninivé ellen.) A' Háborúságnak-is nem tézsen Isten mindenkor czégért, mellyel annak elkövetkezése jelentetnék . . . Hogyha a' földi Planéták, az-az, e' világi Hatalmasságok mindenkor mindenekben egyeznének az égi Planétáknak Aspectusokkal, és újabb hadakozásokra való vágyódásokkal és készülétekkel nem bolyognának; tehát most háborúságtól nem igen félhetnénk . . . Sok egyéb Békességet jelentő Aspectusok-is biztatnak jó meg-jelenésekkel. Mellyet is adjon meg az Irgalmas Isten, hogy sok háborúinknak nyughatatlansági után a' békességnek árnyékában nyughassunk meg tsendesen!”

Az 1702-es naptárban:

„. . . Holott annak közelebb való oka-is találtatik, úgymint az emberekben való vissza-vonások, a magokéval való meg nem elégedés és egymáshoz való engedetlen vakmerőség. Melly indulatokat, hogyha a keresztyének magokból ki-oltánának, kevesebb veszekedés volna a köz emberek között, a Méltóságok között pedig megszűnnék a hadakozás. De mivel a keresztyéni hivatal az embereknek tsak szájakban forog, és azt tsak külső czeremóniákban tartják, ez az oka, hogy az Isten sokszor ilyen veszedelmes hajlandóságra háborúsággal látogat bennünket.”

Dukkon Ágnes

A Legenda keletkezése és helye Petőfi költészetében

Petőfi 1844 februárjában, útban Debrecenből Pest felé, fölkereste Tarkányi Bélát Egerben. Ekkor még csak megjelent verseiből ismerte az egri kispap költőt, akinek neve később a katolikus ének-költészet termékeinek összegyűjtése és kiadása terén végzett munkája révén vált országosan ismertté. Tarkányi 1843-ban *Országgyűlésen* címmel megjelent költeményében a reformok mellett állt ki, és a Kisfaludy Társaság pályázatán 1840-ben is, 1841-ben is dicséretet nyert egy-egy költői alkotásával. Petőfi feltételezte róla, hogy költői híre eljutott hozzá és becsüli őt. Benyitott a szeminárium kapuján, de hiába kereste Tarkányit, nem volt a szobájában, ezért részére ott-hagyott a kapusnál egy levélkét, amelyben minden bevezetés nélkül egy kérrrel fordult hozzá: „Igen megszorultam (holnap bővebben elbeszéltem), addig legyen szíves Ön nekem utravalót szerezni, mellyel Pestig elmehetek. . . bár nagy szükségben vagyok, nem koldulok. Holnap mindenről bővebben, addig isten önnel.” Másnap találkozott a nála egy nap híján két évvel idősebb pályatárrsal, aki akkor – éppen a felszentelése előtti hónapokban – az érseki irodában dolgozott.

Petőfi eltöltött néhány napot új barátjánál, a költészetért lelkesedő kispapok körében. *Egri hangok* címmel írt verse jól tükrözi e napok hangulatát. A kispapok összeadták a továbbutazásához szükséges